

ları, bunların konuştuğu dilleri gözlemiş, ancak bu farklılıkların, sadece insanların birbirlerini tanıyarak iletişim kurabilmele-ri için (el-Hucurât 49/13) Allah tarafından birer alâmet olarak yaratıldığına şuuruna varmıştır. Bunun yanında insanlar arasındaki bu farklılıkların birlik ve beraberliği engellemediğini, mevcut farklılıklarla birlikte Allah'a teslim olmanın her türlü vahdetin esasını oluşturduğunu farketmiştir. Böylece dünyasının sınırları genişlemiş, coğrafi bilgileri nazarı boyutlarını aşmış, yer küresinin muhtelif bölgelerinde yaşayan yüz binlerce insanla bir arada bulunmuş, en olumsuz şartlarda bile insanların birbirine mûsamaha göstermesinin ne demek olduğunu bizzat tecrübe ederek anlamıştır.

İslâm âlimlerinin biyografileri incelendiğinde onların hac seyahati esnasında diğer birçok âlimle tanıştığı, bu vesile ile çeşitli fikir ve eserlerden haberdar olduğu, birçoğunun ilmî hayatında gelişmeler meydana geldiği görülür. Kitap basımının ve iletişim imkânlarının çoğaldığı günümüzde de hac seyahatinin bu ilmî fonksiyonu önemini korumaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de İslâmiyet'in bütün dinlere galip gelmesi amacıyla insanlığa gönderildiği ifade edilmektedir (el-Feth 48/28). Hemen bütün ırklara mensup olan, fizyonomileri, psikolojik yetenekleri, sosyal konumları ve coğrafi bölgeleri farklı bulunan birçok insanın katıldığı hac ibadeti günlerinde Mekke ve Medine'yi dolduran kalabalıkları seyretmek, bu sayede birlik içinde çokluğun ve çokluk içinde birliğin tecellilerine muttali olmak, gerçekten İslâm'ın azamet ve mükemmeliyetini müşahede etme sonucunu doğurmaktadır.

Hac sırasında dünyanın her tarafından Kâbe'ye gelen müslümanlar, aralarında önceden yapılmış herhangi bir anlaşma olmaksızın aynı fiilleri aynı şekilde gerçekleştirirler. Böylece müslümanlar, birbirlerinden habersiz olarak aynı ideallere yönelik bir gayret içinde bulduklarını farkederler; bu arada kendileri dışında milyonlarca insanın aynı amacı paylaştığının bilincine ulaşırlar. Hac, dünyanın neresinde yaşarlarsa yaşasınlar, bütün müslümanların aynı değerlere sahip oldukları ve bu değerlerin kendileri için ortak bir zemin oluşturduğu gerçeğini ortaya koyar. Hacca giden müslüman bir ailenin ferdi, bir köyün, bir kasabanın veya bir şehrin sakini ve bir devletin vatan-daşı olarak ülkesinden ayrılır, bir ümmetin ferdi olarak memleketine döner.

BİBLİYOGRAFYA :

Müslim, "İmân", 137-140; Gazzâfi, *İhyâ*, Kahire 1967, I, 313-355; İbn Receb, *Câmi'u'l-ûlûm*, Kahire 1987, s. 21-22; Ali el-Kârî, *el-Meslekü'l-mûtekasşî bi'l-menseki'l-mûtevasşî*, Mekke 1319, tür.yer.; J. M. Abd-el-Jalil, *Aspects interieurs de l'Islam*, Paris 1949, s. 117-127; Elmâlılı, *Hak Dini*, I, 533; Ali Şerîati, *Hac* (trc. Fatih Selim), İstanbul 1980, s. 23-24; Ebrahim M. A. El-Khouly, "Islam and the Pillars of its Faith", *Islam and Contemporary Society* (ed. Salem Azzam), London 1982, s. 47-61; Ziauddin Sardar, *Islamic Futures*, London 1985, s. 280-304; Hayreddin Karaman, *İslâm'ın İşğûlunda Günün Meseleleri*, İstanbul 1992, III, 19-29; Zebidî, *İthâfû's-sâde*, IV, 266-460; J. Obert Voll, "Muhammad Hayyâ al-Sindi and Muhammad Ibn Abd al-Wahhâb: An Analysis of an Intellectual Group in Eighteenth-Century Madina", *BSOAS*, XXXVIII/1 (1975), s. 32-39; a.m.f., "Hadith Scholars and Tariqahs: An Ulama Group in the 18th Century Haramayn and their Impact in the Islamic World", *JAAS*, XV/3-4 (1980), s. 264-273; Musa K. Yılmaz, "Hacın Hikmetleri", *Diyanet Dergisi*, XXVI/3, Ankara 1990, s. 47-68; Ömer İbrâhim, "Mesîretü'l-hacc ve te'sîruhâ 'ale't-te'avvurü'l-İslâmî fi'l-karneyni't-tâsi' 'aşer ve'l-ışrîn fi İndünesyâ", *St.I*, III (1996), s. 157-186.

TAHSİN GÖRGÜN

Tarihçe. Hac Mekke'nin fethinden önce farz kılınmakla birlikte müşriklerle ilişkilerin iyi olmaması sebebiyle müslümanlar ancak fetihten sonra hacca gidebildiler. Hz. Peygamber'in katılmadığı bu hacca müslümanların yanında Arabistan'ın çeşitli bölgelerinden gelen müşrikler de vardı. Hz. Peygamber fetih yılında bir hac emîri tayin etmemiş, Mekke Valisi Attâb b. Esîd bu görevi yerine getirmiştir. Fethi takip eden yıl Hz. Ebû Bekir hac emîri olarak görevlendirilmiş ve müşriklerin Mes-cid-i Harâm'a yaklaşamayacağı (et-Tevbe 9/28), kadın veya erkek hiç kimsenin çıplak tavaf yapamayacağı gibi hususları tebliğ etmek vazifesi ise Hz. Ali'ye verilmiştir. Hicretin 10. yılında hac görevini ifa eden Resûl-i Ekrem'den sonra gelen halife ve hükümdarlar da ya bizzat kendileri hacca gitmek yahut emîr tayin etmek suretiyle hac kabilelerinin bu vecîbeyi huzur içinde yerine getirmelerini sağlamışlardır. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, halifeliklerinin ilk yılında hac emîri tayin edip ertesi yıl bizzat hacca gitmişler, Hz. Osman halifeliğinin ilk ve son yılları hariç her yıl hacetmiş, Hz. Ali ise iç karışıklıklar sebebiyle hilâfet yılları içinde buna hiç fırsat bulamamıştır. Muâviye, ilki 44 (665) yılında olmak üzere birkaç defa, Abdül-melik b. Mervân 75'te (695), I. Velid 91 (710) ve 95'te (714), Süleyman b. Abdül-melik 97'de (716), Hişâm b. Abdülmelik

106'da (725) hacetmişlerdir; Hişâm'dan sonraki Emevî halifelerinin hiçbiri hacca gitmemiştir. Abbâsîler'den hacca giden ilk halife 140 (758), 147 (765), 148 (766) ve 152 (769) yıllarında hacceden ve 158'de (775) hac yolunda ölen Ebû Ca'fer el-Mansûr'dur. Mehdî-Billâh iki defa, Hârûnürreşid ise dokuz veya on bir defa hacca gitmiştir. Hârûnürreşid bunların beş veya altısında hanımı Zübeyde'yi, birinde de oğulları Emîn ile Me'mûn'u yanında götürmüş, 173 (790) yılındaki hacını da yaya olarak gerçekleştirmiştir. Hârûnürreşid'den sonraki halifeler (Fâtîmî halifeleri de dahil) devlet merkezinden uzun süre ayrılmayı göze alamadıkları için hacca gitmemişlerdir.

Abbâsîler döneminde hacci etkileyen faktörlerin başlıcaları iç karışıklıklar, dış tehditler, bedevilerin çapulculukları, iktisadî sıkıntılar, susuzluk ve aşırı sıcaklarla sağlık problemleriydi. Defalarca hac kervanlarını yağmalayan Karmatîler, 317'de (930) Mekke'ye girip çok sayıda haciyi katlederek Hacerülesved'i yanlarında götürmüşlerdi. Bedeviler ise çeşitli hediyelerle gönülleri alınmadığı veya kabileler askerî birliklerle korunmadığı sürece saldırıyor ve malları gasbedip hacıları öldürüyorlardı; 858'de ise (1454) Batı Afrika'dan gelen bütün hac adaylarını rehlin almışlardı. Bu saldırıları bazan idare tarafından verilen rüşvetlerle savuşturulur, hacılardan da güvenlikleri için sabit bir miktar para alınırdı. Hacılar Mekke'de de hırsızlık ve cinayet gibi tehlikelerle karşı karşıya kalabiliyorlardı; ayrıca hac emîrleriyle Mekke şerifleri arasındaki anlaşmazlıklar onlar için tehlike teşkil edebiliyordu. Bundan dolayı bütün İslâm ülkelerinden her yıl hacca gidildiği söylenemez; bazan Irak ve Suriye, bazan da Mısır hacı adayları bundan mahrum kalmışlardır. Abbâsî halifeleri, hacıların yol güvenliğini sağlamak için büyük organizasyonlar kurmuşlardır. Horasan'dan ve diğer uzak yerlerden gelen hacı adayları şevval ayında Bağdat'ta toplanır ve burada düzenlenen bir törenle yola çıkan kabileyi bir askerî birlik korurdu. Kabileler Kûfe, Nefes, Kâdisiye gibi etrafi hurmalıklarla çevrili yerlere ve büyük şehirlere uğrar. Fırat nehrini sallardan yapılmış bir köprü üzerinden geçerek Arabistan çölüne iner, sonra Necid yaylalarını geçip Hicaz dağları istikametinde yol alırdı. Hârûnürreşid'in karısı Zübeyde 3 milyon dinar harcayarak Bağdat-Mekke yolunu yaptırmıştı; bu yol daha sonra Nizâmülmülk ve Adudüldavle tarafından da tamir ettirilmiştir. Yol

boyunca inşa ettirilen büyük su depoları müstahkem kalelerdeki askerlerin gözetimi altındaydı. Kervanın başında atlı muhafızların refakatinde halifenin mümessili yer alır, bunu hacı grupları takip ederdi. Eşraf, zengin tüccarlar, asil kadınlar lüks tahtirevanlarla giderlerdi. Geceleri esirler tarafından taşınan meşalelerle çöl yıldızlı bir gökyüzünü andırırdı. Hac kafilesi suyun bulunduğu yerlerde konaklardı. Konak yerlerinde genellikle kervanın geçeceği günleri bilen bedeviler tarafından koyun, hurma, yağ ve meyve satılan küçük pazarlar kurulurdu. 1004 yılında hacılar susuzluktan ölüm tehlikesi atlatmışlar, 1011'de de bir bardak su 200 dirheme satılmıştı. 1012'de ise Kar matîler sarnıçları tahrip edip kuyuları doldurdukları için 1500 kişi susuzluktan ölmüştü; 1014'te susuzluktan ve sıcaktan ölenlerin sayısı daha da fazlaydı. Bağdat'a dönüşte hacılar bizzat halifenin katıldığı büyük bir törenle karşılanırdı.

Hârûnürreşîd'den sonra da hacca gitmeye niyet edip bunu açıklayan, fakat gidemeyen hükümdarların yanında bu farîzayı yerine getirebilen hükümdar ve emîrler de vardır. Meselâ Ağlebîler'den II. İbrâhîm, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ve Selâhaddin-i Eyyûbî hacca gideceklerini ilân ettikleri halde çeşitli sebeplerle buna muvaffak olamadılar. Buna karşılık Süleyhîler'den Ali b. Muhammed 455'te (1063), Nûreddin Mahmud Zengî 556'da (1161), Eyyûbîler'den el-Melikü'l-Muazzam İsâ 611'de (1215), Resûlîler'den Yemen meliki el-Melikü'l-Mansûr Nûreddin Ömer 631'de (1234), Eyyûbîler'den Kerek hâkimi el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddin Dâvûd 653'te (1256) ve Eyyûbîler'in Hama meliki meşhur âlim Ebü'l-Fidâ 703 (1304), 713 (1314) ve 719'da (1320) hacca gitmişlerdir. Kâbe'ye ilk defa mahmil ve örtü gönderen (664/1266) Memlûk Sultanı I. Baybars da ava çıkar gibi görünerek Suriye'den Mekke'ye hareket etmiş ve hac görevini yerine getirip (1269) Kerek'e dönmüştür. Muhammed b. Kalavun 712 (1313), 719 (1320) ve 732'de (1332), Sultan Kayıtbay da 884'te (1480) haccetmişlerdir. Kahire'de Memlûk hâkimiyetinde yaşayan Abbâsî halifelerinden Hâkim-Bi-emrillâh Mısır'dan hacca giden (697/1298) ilk Abbâsî halifesidir. Yemen hükümdarlarından el-Melikü'l-Mücâhid Ali b. Resûl 742 (1342) ve 752'de (1352) hacca gitmiştir. Ayrıca Mali'nin ilk müslüman hükümdarı Barmandana hac farîzasını ifa etmiş ve kendisinden sonraki hükümdarlara

örnek olmuştur. Afrika'nın doğusunda da bu ibadeti yerine getiren hükümdarlar vardır. Doğu Afrika sahillerinde bulunan Kîlve'nin üç sultanı, Hasan b. Süleyman, Tâlût b. Hüseyin ve Hüseyin b. Süleyman bunlar arasında yer alır. Hârûnürreşîd'in annesi Hayzürân, karısı Zübeyde, Nâsîrüddin b. Hamdân'ın kızı Cemîle, Nûreddin Mahmud Zengî'nin karısı ile İlhanlı Hükümdarı Abaka Han'ın kızı da hacca giden meşhur kadınlardan bazılarıdır. Endülüslü Emevî hükümdarları ise devamlı şekilde hıristiyanlarla savaş halinde oldukları için kendileri hacca gitmedikleri gibi halka da izin vermediler; âlimler de cihadın hacdan daha büyük önem taşıdığını, böyle bir zamanda altının yurt dışına çıkarılmasının uygun olmadığını söylediler; bu sebeple çok az sayıda Endülüslü haccedebilmiştir. Bu bilgilerin ışığında Hârûnürreşîd'den sonra Mısır, Suriye ve Irak gibi Arap yarımadasına komşu ülkelerin hükümdarlarının istisnâ olarak hac farîzasını yerine getirdikleri söylenebilir. Afrika'daki bazı hükümdarlar hariç hiçbir hükümdar yabancı ülke topraklarından geçerek hacca gitmemiştir.

Ortaçağ'da hac birçok âlim ve edibin meslek hayatlarının başlangıcını oluşturmuştur. V (XI) ve VI. (XII.) yüzyıllarda Nîşâbur'da genellikle müderris ve kadılar görevlerine başlamadan önce Mekke'ye giderlerdi. Bu kişiler için hac, İslâmî ilimlerin merkezini ziyaret etmek ve İslâm hukuku veya hadis araştırmalarını yerinde sürdürmek anlamına geliyor, memleketlerine döndüklerinde de kendilerine bir saygınlık kazandırıyordu.

BİBLİYOGRAFYA :

Harbî, *Kitâbü'l-Menâsîk ve emâkini tûruku'l-hac ve me'âlimi'l-Cezîre* (nşr. Hamed el-Câsir), Riyad 1401/1981; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 84; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I-XII, tür.yer.; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-me'âd*, Beyrut 1973, I, 171-247; Fâsî, *Şifâ'ü'l-ğarâm* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut 1405/1985, II, 449 vd.; Makrîzî, *ez-Zehebü'l-mesbûk fi zikri men hacce mine'l-hulefâ'i ve'l-mülûk* (nşr. Cemâled-din eş-Şeyyâl), Kahire 1955; Şâmî, *Sübûlü'l-hüddâ ve'l-reşâd* (nşr. Mustâfa Abdülvâhid v.dğr.), Kahire 1410/1990, I, 163-247; İbrahim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, II, 295-308; M. M. Ahsan, *Social Life Under the Abbasids*, London 1979, s. 279-282; Ahmed er-Reşîdî, *Hüsnü's-şafâ ve'l-ibtihâc bi-zikri men vüllüğe imârete'l-hâc* (nşr. Leylâ Abdüllatif Ahmed), Kahire 1980; Ahmed Ömer ez-Zeylâî, *Mekke ve 'alâkâtühe'l-hâriciyye*: 301-487 h., Riyad 1401/1981, s. 81-151; Seyyid Abdülmecîd Bekir, *el-Melâmihu'l-coğrafiyye li-dürûbi'l-hac*, Cidde 1401/1981; *Buḥûşü'l-mü'temeri'l-coğrafiyyi'l-İslâmiyyi'l-evvel*, Riyad 1404/1984, V, 209-313; Cemal Abdülhâdî M. Mes'ûd – Vefâ M. Rifat Cum'a, *Aḥ-*

ta'ü yecibü en tuşahḥaḥa fi't-târîḥ : *Cezîretü'l-'Arab*, Kahire 1409/1989, II, tür.yer.; Abdülhay el-Kettânî, *el-Terâtîbü'l-idâriyye* (Özel), I, 147, 154, 192, 193, 309; II, 75, 141, 261; III, 117-118, 230; Ebü'l-Hasan Ali en-Nedvî, *Rahmet Peygamberi* (trc. Abdülkerim Özeydin), İstanbul 1992, s. 359-366; Mehmet Apaydın, *Resûlullah'ın Günlüğü*, İstanbul 1995, s. 137; Suraiya Faroqî, *Hacılar ve Sultanlar: 1517-1638* (trc. Gül Çağalı Güven), İstanbul 1995; Aly Mazaherî, "Ortaçağ'da Mescitler, Ramazan ve Hac" (trc. Bahriye Üçok), *AÜİFD*, X (1962), s. 82-89; İsmail Cerrahoğlu, "Kur'an-ı Kerim'de Hac", *Diyanet Dergisi*, IX/102-103, Ankara 1970, s. 361-371; Bedri Muhammed Rehd, "Târîḥü ümerâ'i'l-hac", *el-Mevrid*, IX/4, Bağdad 1981, s. 179-210; H. Möhring, "Mekkwall-fahrten orientalischer und afrikanischer Herrscher im Mittelalter", *Oriens*, XXXIV, Leiden 1994, s. 314-329.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

Osmanlı Dönemi. Osmanlılar, 1517'de Hicaz'ın yönetimini Memlûkler'den devralmakla bütün İslâm dünyasını ilgilendiren hac organizasyonunun sorumluluğunu da yüklenmiş oldular. Başşehir İstanbul Haremeyn'e çok uzak, fakat deniz ve kara yoluyla bağlantılı idi; bu bağlantıda resmî Şam ve Kahire güzergâhları ön planda denizyolu önem kazanırken Şam'dan itibaren güneye yönelen İstanbul-Mekke kervan yolu uzun olmakla birlikte elverişli bir güzergâhı takip ederek Hicaz'a ulaşıyordu. Bunlardan başka Yemen'den başlayan diğer bir resmî hac yolu daha var idiyse de hakkında yeterli bilgi yoktur. Basra'dan Hicaz'a doğru Arabistan yarımadasını doğudan batıya aşan kervan yolu ise Osmanlılar'la Safevîler arasındaki siyasi ihtilâflardan dolayı pek işlek durumda değildi (aş. bk.). Bu arada Mağrib'den ve Arabistan yarımadasının çeşitli yerlerinden yola çıkan bazı hacı adayları grupları da herhangi bir resmî kervanın himayesi olmadan Mekke'ye kendi başlarına gidiyorlardı. Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra hacca deniz yoluyla gidip gelmek daha da kolaylaştı. Kızıldeniz üzerinden vapurla Cidde'ye giden hacı adayları bir iki gün dinlendikten sonra deve veya eşek kervanlarıyla Mekke'ye hareket ediyorlardı. II. Abdülhamid döneminde askerî nakliyatın yanı sıra hac yolculuğunu kolaylaştırmak amacıyla Hicaz demiryolu yaptırılmışsa da 1908'de Medine'ye ulaşan hattın daha sonra Mekke'ye ve oradan da Cidde'ye kadar uzatılma planı, imparatorluğun dağılıp sürecinde Türkler aleyhine kışkırtılan bedevilerin saldırıları yüzünden gerçekleştirilememiş, Medine'ye gelen trenler de daha çok asker ve mühimmat taşımıştır.